

RENATA HOŁDA¹

„JESTEŚCIE W NASZEJ PAMIĘCI”. POLSKIE MURALE JAKO NOŚNIKI PAMIĘCI I POPULARNA FORMA PATRIOTYZMU

Słowa kluczowe: murale, malarstwo monumentalne, popularny patriotyzm, media pamięci, pamięć kulturowa

WPROWADZENIE

Malowidła na murach do niedawna nie cieszyły się poważaniem ze strony publiczności. Były raczej ignorowane lub krytykowane, odmawiano im wartości artystycznych, łącząc je z nadmiernym dydaktyzmem i perswazją lub z komercją i reklamą. Nierzadko, wskutek pomylenia z graffiti, ich powstanie przypisywano grupom subkulturowym, a zatem klasyfikowano je jako „wandalizm”. Chociaż z czasem dowartościowano twórców street artu i liczni „awansowali” do grona wystawiających swoje prace w galeriach i sprzedających je na aukcjach, postawa krytyczna wobec ich działalności nie należy całkowicie do przeszłości.

Zjawiskiem sytuującym się na granicy tego, co jest uznawane za sztukę, i tego, co nie jest tak postrzegane, są murale, które w Polsce przeżywają okres rozkwitu. Ich obecność w wielu przypadkach jest zaplanowana i pożądana, mają ożywiać przestrzeń miejską i podnosić atrakcyjność osiedli, a do ich tworzenia zapraszani są zarówno amatorzy, jak i wykształceni artyści realizujący w ten sposób postulat sztuki dostępnej dla wszystkich. Spośród wielu takich dzieł interesują mnie te, które powstały w polskich miastach dla upamiętnienia partyzantów powojennego podziemia antykomunistycznego, zwanych żołnierzami „wyklętymi” lub „niezłomnymi”.

---

¹ Dr; Uniwersytet Jagielloński w Krakowie; ORCID: 0000-0003-1019-2555; renata.holda@uj.edu.pl.

Współczesne patriotyczne malowidła ścienne² stanowią reprezentację pamięci, są jej zapisem czy też rejestracją jednostkowych lub grupowych wyobrażeń na temat tego, co było. Ta rejestracja nie jest jednak bezinteresowna i neutralna.

Narracja, prowadząca wspólnotę ku jakiemuś celowi, pozwala na zapamiętywanie przeszłości w kategoriach binarnych – wznoszenia i upadków, zaś jej protagonistów jako dobrych i złych. Pamięć kulturowa zatem umożliwia tworzenie pewnego ładu poznawczego i aksjologicznego – uporządkowywanie zewnętrznych danych i przetwarzanie ich w spójne opowieści, w których wszystko z czegoś wynika, i wszystko jest przyczyną lub skutkiem czegoś innego³.

Murale będące przejawem medializacji pamięci prezentują ją w sposób uproszczony, nie wchodzi w niuanse i nie analizują. Ich malowanie czy finansowanie jest okazją do zademonstrowania stosunku do przeszłości, która za sprawą malowidła nabiera materialności i może oddziaływać na szersze grono odbiorców. Tym samym murale stają się również nośnikiem pamięci – są zapisem specyficznego, często emocjonalnego przeżywania historii oraz wyrazem popularnej formy patriotyzmu.

PATRIOTYZM POPULARNY

Granica między patriotyzmem a nacjonalizmem jest trudna do uchwycenia. Sytuację komplikuje fakt, że polskie rozumienie tych pojęć oraz ich waloryzacja różnią się od tych w krajach anglosaskich, w których na przykład „nacjonalizm” jest terminem traktowanym jako aksjologicznie neutralny i zbliżony znaczeniowo do polskiego pojmowania „patriotyzmu”⁴. Tymczasem w krajowej literaturze przedmiotu oraz w ujęciu potocznym różnice między wskazanymi kategoriami są istotne i wyznacza je na ogół

---

² Poza żołnierzami wyklętymi postaciami umieszczanymi na muralach patriotycznych są Józef Piłsudski, Ignacy Paderewski, papież Jan Paweł II, Maria Skłodowska-Curie, obrońcy Westerplatte, powstańcy śląscy, warszawscy, a także powstańcy styczniowi i listopadowi oraz wielu innych bohaterów polskiej historii. Polskie murale patriotyczne udokumentował Wojciech Wilczyk – zob. W. Wilczyk, *Słownik polsko-polski*, Kraków 2019.

³ M. Czerwiński, *Archiwum znaków – semiotyka pamięci kulturowej*, „Tekst i Dyskurs” 2014, t. 7, s. 32.

⁴ A. Walicki, *Czy możliwy jest nacjonalizm liberalny?*, „Znak” 1997, nr 3 (502), s. 32–36.

stosunek do Innych, w przypadku nacjonalizmu przyjmujący postać różnie artykułowanej zasady wywyższania własnego narodu, które wiąże się jakąś formą przemocy wobec innych nacji czy wspólnot politycznych – symboliczną lub rzeczywistą. Tak rozumiany nacjonalizm łączy się z moralną dezaprobatą i jest postrzegany jako zjawisko niekorzystne⁵. W przeciwieństwie do niego patriotyzm pojmowany w duchu dziewiętnastowiecznym jako „miłość i szacunek do ojczyzny” jest poczytywany za postawę pożądaną, mającą szeroką aprobatę społeczną – aż 88% Polaków uważa się za patriotów, przy czym taka identyfikacja jest bliższa osobom reprezentującym poglądy konserwatywne i prawicowe⁶. Innym zjawiskiem, na które chciałabym zwrócić uwagę, jest skłonność do przypisywania patriotyzmu „naszym” i złęgo nacjonalizmu tym, którzy identyfikowani są jako przeciwnicy⁷.

Wojciech Burszta, tłumacząc nośność patriotyzmu i jego obecność we współczesnej kulturze, odnosił się do prac Haydena White’a – ujmował go jako związek wyobrażony odwołujący się do relacji quasi-rodzinnych, metaforę pokrewieństwa, które z kolei łączy się z zobowiązaniem etycznym:

Miłość do narodowej ojczyzny to żarliwe oddanie się chimerze ojcostwa, w obrębie której „naród” jest pojmowany jako rodzina poszerzona, ukształtowana w typowo patriarchalny sposób. Obiektem uczuć patriotycznych mogą stać się różne składniki tzw. obiektywnej definicji narodu – terytorium, religia, język, historyczni bohaterowie – ale zawsze istotę i granice patriotyzmu (postawy patriotycznej) wyznacza moralna sytuacja synowskiego podporządkowania się ojcu⁸.

Niewątpliwie odrodzenie uczuć patriotycznych w Polsce, łączone z kultem bohaterów i militarystką, jest pewnym faktem. Chociaż patriotyzm

---

⁵ Zob. P. Ruszkowski, *Patriotyzm i nacjonalizm w świadomości Polaków* [streszczenie raportu], https://www.civitas.edu.pl/wp-content/uploads/2017/09/patriotyzm_2.pdf (dostęp 30 V 2020); K. Jaskułowski, *Co to jest nacjonalizm?*, „Sprawy Narodowościowe” 2001, z. 18, s. 82–83.

⁶ CBOS, *Patriotyzm Polaków*, „Komunikat z Badań” 2018, nr 105, s. 6, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2018/K_105_18.PDF (dostęp 25 IV 2020).

⁷ M. Billig, *Banalny nacjonalizm*, przeł. M. Sekerdej, Kraków 2008, s. 113–119.

⁸ W.J. Burszta, *Globalna ekumena popnacjonalizmu*, „Sprawy Narodowościowe” 2013, t. 42, s. 52. Zob. także idem, *Metafory pokrewieństwa*, „Roczniki Kulturoznawcze” 2016, t. 7, nr 2, s. 5–28. Zob. także M. Brzozowska, *Patriotyzm i nacjonalizm w polskim dyskursie ideologicznym*, „Etnolingwistyka” 2009, t. 21, s. 105.

dla wielu jest postawą „odświętną” i kojarzy się z celebracją państwowych uroczystości oraz z patetycznymi obchodami, obserwowalne jest również przeniesienie patriotyzmu w sfery kultury popularnej i codzienności, czego przykładem może być – jak pisze Michael Billig – wywieszenie flagi na podjeździe⁹. Posługiwanie się symbolami narodowymi bywa również elementem ostentacyjności i rodzajem deklaracji, a one same traktowane są emblematycznie. Na to zapotrzebowanie odpowiadają zresztą niektóre przedsięwzięcia, wytwarzając odzież „patriotyczną” (koszulki, bluzy, czapki i czapeczki, szaliki) oraz inne artykuły (biżuteria, kubki, pościel, zapalniczki, portfele, saszetki, etui na telefon czy osławione kije bejsbolowe). Produkcja tego typu wykorzystuje symbolikę narodową, alegorie i historycznie ukształtowane elementy wizualne łączone z patriotyzmem. Postawą patriotyczną staje się również noszenie takich ubiorów, choć u innych obecność symboliki narodowej na rzeczach i w miejscach zwyczajnych budzi konsternację. Podobnie – za patriotyczne i wyrażające patriotyzm – traktowane jest malowanie murali, których treścią są wydarzenia z przeszłości, najczęściej personalizowane w postaciach bohaterów ukazywanych jako pewien wzór. Ich obecność w miejscach, których nie można nazwać reprezentacyjnymi, budzi emocje i kontrowersje.

Mówiąc o popularnym patriotyzmie, mam na myśli wersję realizującą się w kulturze popularnej, którą odróżniam od kultury mediów. To patriotyzm nieelitarny, upowszechniony, który czerpie z różnych kulturowych zasobów, takich jak „tradycja”, przekazy medialne oraz kultura publiczna, lecz treściom z nich pochodzącym nadaje często odmienne znaczenia. Są one twórczo przetwarzane przez odbiorców i dostosowywane do ich potrzeb¹⁰. Mogą również materializować się i ujawniać w różny sposób oraz redystrybuować poprzez różne formy, w tym również przez malowanie murali.

---

⁹ M. Billig, *Banalny nacjonalizm*, op. cit., s. 84.

¹⁰ J. Fiske, *Zrozumieć kulturę popularną*, przeł. K. Sawicka, Kraków 2010; T. Edensor, *Tożsamość narodowa, kultura popularna i życie codzienne*, przeł. A. Sadza, Kraków 2004; M. Billig, *Banalny nacjonalizm*, op. cit.

MURALE

Murale są nazywane współczesną sztuką ludową¹¹ lub nowym miejskim folklorem¹². Nie uważam tych określeń za adekwatne¹³, niemniej odzwierciedlają one moim zdaniem niepokój związany z próbami oceny tego zjawiska kulturowego i niemożnością jego jednoznacznej kwalifikacji. Twórcy ściennych malowideł pozostawiają niejako na boku dyskusje na temat sztuki współczesnej i indywidualizmu, posługując się kliszami i stereotypami, powtarzając i wielokrotnie opracowując podobne motywy, a niekiedy stosując (nie zawsze świadomie) deformację oraz stylistykę komiksową. Niewątpliwie jednak tworzona przez nich sztuka jest wyrazem potrzeby ekspresji uczuć i poglądów, a także zapisem przeżywania historii. Trudno odmówić jej zatem autentyczności. Murale patriotyczne traktuję jako medium kultury popularnej, w przytoczonym wcześniej rozumieniu. To sprawia, że koncentruję się na ich przesłaniu, a mniej istotne są dla mnie ich wymiar estetyczny i jakość wykonania.

Murale, rozumiane szeroko jako malarstwo ścienne, to wielkoformatowe obrazy naniesione wprost na ściany budynków. O ich specyfice decyduje to, że są związane z architekturą, stanowiąc jej część, wpływając na nią i modyfikując jej znaczenie¹⁴. Definicja ta, dość ogólna, pozwala włączyć w zakres tego zjawiska kulturowego dzieła powstałe w odległych czasach, stąd potrzeba zawężenia rozumienia terminu. Nowoczesne murale swą genezę mają w porewolucyjnym Meksyku, gdzie w latach 30. XX wieku zaczęły powstawać malowidła na elewacjach budynków miejskich, często nacechowane politycznie i antykolonialnie. Uznanie dla takiego

---

¹¹ A. Lipczak, *Słownik polsko-polski – rozmowa z Wojciechem Wilczykiem*, „Przekrój” 28 III 2020, <https://przekroj.pl/spoleczenstwo/sownik-polsko-polski-rozmowa-z-wojciechem-wilczykiem-aleksandra-lipczak> (dostęp 3 V 2020); Ł. Grzesiczak, D. Kardaś, *Wielka Polska muralowa. Jaki przekaz niosą patriotyczne malowidła*, „Gazeta Wyborcza. Kraków” 20 III 2020, <https://krakow.wyborcza.pl/krakow/7,44425,25803254,wielka-polska-muralowa.html> (dostęp 4 III 2020).

¹² T. Gołąb, *Mural patriotyczny – sztuka czy manifest?*, „Gość.pl. Warszawa” 15 X 2019, <https://warszawa.gosc.pl/doc/5923201.Mural-patriotyczny-sztuka-czy-manifest> (dostęp 30 V 2020).

¹³ Termin „ludowy” nie jest adekwatny, choćby dlatego, że trudno dzisiaj znaleźć ludzi, których bez zastrzeżeń można określić tym mianem, podobnie jak niemożliwe jest współcześnie odnalezienie kultury ludowej tworzącej system, a w jego obrębie „sztukę”.

¹⁴ *Mural*, <https://www.britannica.com/art/mural-painting> (dostęp 27 IV 2020).

malarstwa pojawiło się w latach 60. XX wieku na fali zainteresowania różnymi formami sztuki miejskiej wraz z przekonaniem, że dzieło nie może być tylko „własnością” artysty, skąd płynie konieczność jego publicznej i otwartej ekspozycji. Poza terminem „mural” obecnie promowana jest nazwa „malarstwo monumentalne”¹⁵. Spektakularne malowidła na ścianach budynków miejskich, dobrze widoczne i zajmujące wiele miejsca, powstają złożonym wysiłkiem kilku osób i wiążą się z dużymi kosztami. Stąd w ich powstaniu partycypuje często miasto lub władze regionu, występujące w roli zamawiającego lub instytucji wspierającej inicjatywę finansowo. Również sami artyści, aby zrealizować projekt, pozyskują fundusze od sponsorów lub z innych źródeł.

Murale są nie tylko obiektami artystycznymi, ale również nośnikiem przesłania marketingowego lub politycznego. Są rodzajem interwencji w przestrzeń miejską, ale ingerencją mniej kontrowersyjną, bardziej akceptowalną niż graffiti – i bardziej zrozumiałą. W przeciwieństwie do nich graffiti bywa odbierane jako „pozbawione sensu” i postrzegane jako wandalizm, gdyż celowo i świadomie jest sztuką hermetyczną i ekskluzywną. Murale z kolei cieszą się wysoką akceptowalnością społeczną¹⁶. Ich lokalizacja jest uzgodniona, zazwyczaj są zaplanowane, a często po prostu zamawiane u twórcy. Ta „legalność”, pewnego rodzaju autoryzacja, odróżnia murale od „miejskiej partyzantki”, jak nazywane jest graffiti, i determinuje wykorzystanie innych narzędzi do ich tworzenia, a w rezultacie kolejne cechy, którymi są figuratywność i obecność bardziej dopracowanego szczegółu. Należy jednak podkreślić, że i w tym przypadku ścisłe rozdzielanie obszarów graffiti i muralizmu może nie być łatwe.

Istnieją badania wskazujące, że obecność muralu ogranicza tworzenie graffiti, a zatem elementu niechcianego, jak również przyczynia się do rewitalizacji danego miejsca i wpływa na zainteresowanie nim, współtworząc tym samym potencjał turystyczny. Ponadto mural uwzględniający wartości lokalnej społeczności może wspierać jej integrację oraz pozytywnie

---

¹⁵ Kolekcja malarstwa monumentalnego na Zaspie, Infografiki Instytutu Kultury Miejskiej, <http://www.dobrewiadomosci.eu/attachments/article/1290/Monumental%20infografika%20final.pdf> (dostęp 4 IV 2020).

¹⁶ M. Duchowski i in., *Mury. Diagnoza dynamiki środowiska twórców malarstwa monumentalnego – raport badawczy*, s. 104, http://obserwatorium.miasta.pl/wp-content/uploads/2017/02/MURY_diagnoza_dynamiki_%C5%9Brodowiska_tw%C3%B3rc%C3%B3w_malarstwa_monumentalnego.pdf (dostęp 5 IV 2020).

wpływać na kształtowanie się jej tożsamości, spójności i dumy¹⁷. Stąd malowanie murali przyjmuje formę sztuki partycypacyjnej czy też staje się *community art* jako ekspresja działań lokalnych społeczności wspólnie wykonujących projekt artystyczny w przestrzeni, którą uznają za swoją.

Murale realizują model sztuki zaangażowanej i aktywizmu społecznego, niejednokrotnie ocierają się o propagandę lub są efektem jej oddziaływania, a lekka forma jest często powiązana z poważną, a czasem trudną treścią¹⁸.

MURALE PATRIOTYCZNE – MURALE PAMIĘCI

W pamiętaniu kryje się pewien element uznaniowości. To ludzie wybierają to, co chcą uczynić obiektem swojego pamiętania. Czynią to, opierając się na doświadczeniach własnych lub tradycjach rodzinnych albo też pod wpływem mass mediów. Oddziałuje na nich również system edukacyjny, będący pochodną kultury publicznej kreowanej przez państwo – podkreśla on ważność niektórych wydarzeń historycznych, niejako nakazuje o nich pamiętać, a tym samym wprowadza je w pamięć zbiorową. W ten sposób upowszechnia się pewien sposób myślenia o przeszłości, o najważniejszych punktach historii oraz o jej bohaterach. Jan Assmann zauważył, że utrwalenie i kształtowanie pamięci mogą być zapośredniczone przez język, obraz i rytuał¹⁹. W środkowej kategorii mieszczą się murale.

Wśród wielu murali, które zdobią polskie miasta, najbardziej interesują mnie takie, które przez fakt nawiązania do określonych wydarzeń

---

¹⁷ D. Susanto, W. Widyarko, A. Ilmiani, *Mural Art as a Media on Making Urban Kampung's Public Space*, „IOP Conference Series: Earth and Environmental Science” 2019, t. 99, s. 2–3.

¹⁸ A. Kordic, *Mural – The History and the Meaning*, <https://www.widewalls.ch/what-is-a-mural-the-history-and-meaning/> (dostęp 15 IV 2020). Propagandę uznają za planowe zjawisko związane z relacjami władzy i podporządkowania i rozumieć zgodnie z propozycjami Gartha S. Jowetta i Victorii O'Donnell jako rodzaj komunikacji perswazyjnej, celową próbę kształtowania percepcji odbiorcy, jego zachowań i sposobów myślenia tak, aby były one zbieżne z intencjami nadawcy propagandy. Przyjmuję, że ma ona charakter instytucjonalny, a także odróżniam to pojęcie od „polityki historycznej”. Zob. G.S. Jowett, V. O'Donnell, *Propaganda & Persuasion*, Los Angeles – London 2012, s. 163.

¹⁹ J. Assmann, *Pamięć zbiorowa i tożsamość kulturowa*, przeł. S. Dyroff, R. Żytniec, „Borussia” 2003, nr 1 (29), s. 15.

z przeszłości i postaci wyklętych bohaterów stają się mediami pamięci: nie tylko ją odzwierciedlają, ale też tworzą i upowszechniają. Zamysł „upamiętnienia” zresztą w wielu przypadkach leżał u genezy projektu. Obrazuje to wypowiedź kobiety zaangażowanej inicjatywnie w stworzenie jednego z nich:

Stwierdziłmy, że to jest dobry sposób na stworzenie pomnika pamięci. Chcieliśmy, aby nasze dzieci pamiętały o tych bohaterach, by przewijało się w ich głowach, że dzięki m.in. tym ludziom możemy dziś żyć w wolnym kraju. Mam nadzieję, że ten mural wzbudza również refleksje: jak żyć, postępować i dbać o ojczyznę, aby kontynuować to dobre dzieło²⁰.

Poprzez obranie za temat wydarzenia historycznego murale mają wymiar edukacyjny, ale również perswazyjny. Opowiadają się za pewną wersją pamięci, przez swoją obecność w przestrzeni publicznej legitymizują ją i promują, czemu służy ich wizualność. Ze względu na nią obrazy intensywnie wpływają na emocje. Naraża je to również na działania niekiedy nienałeżące do akceptowalnych i pożądanych.

Murale patriotyczne znajdują się w licznych polskich miastach. Ich renesans datujący się od początku XXI wieku nastąpił wraz ze wzrostem zainteresowań polityką historyczną i „godnościową” polityką pamięci nawiązującą do chwalebnych wydarzeń z przeszłości oraz akcentującą heroizm polskiego losu. Symptomami tego różnie wyrażającego się wzmożenia była na przykład budowa Muzeum Powstania Warszawskiego w 2004 roku, a także nie tak już spektakularne inicjatywy koncentrujące się wokół upamiętnienia i rehabilitacji wydarzeń mało znanych lub intencjonalnie niegdyś skazanych na zapomnienie, teraz włączonych w publiczną narrację historyczną.

Wiele murali powstało z okazji niedawnych obchodów stulecia odzyskania niepodległości, a przypominały nie tylko czyn Piłsudskiego, ale też inne wydarzenia, takie jak powstania śląskie lub powstanie wielkopolskie, a także dzieje powojenne. Patriotyczne malowidła tworzone były jednak już wcześniej. Ich zaistnienie w miastach łączyło się z ogłoszeniem Roku Żołnierzy Wyklętych (2013), obchodami stulecia wybuchu pierwszej wojny światowej lub potrzebą upamiętnienia innych wydarzeń historycznych

---

²⁰ K. Ochnio, *Podtrzymać pamięć o bohaterach*, „Echo Katolickie” 26 II 2014, <https://www.echokatolickie.pl/index.php?str=100&id=7248&idd=21> (dostęp 4 VI 2020).

o znaczeniu ogólnopolskim lub lokalnym. Wiele z takich malowideł powstało jako inicjatywa władz miejskich lub samorządowych²¹, ale liczne były realizowane nie tylko „oddolnie”, lecz również prywatnie. Były i takie, na których powstanie złożyli się mieszkańcy okolicznego osiedla, przekonani o wartości tego typu przedsięwzięcia; jeszcze inne powstały jako projekt środowisk kibicowskich.

Murale patriotyczne poświęcone „wyklętym” utrzymane są w dość jednostajnej kolorystyce – przeważają szarości i czerni, wzbogacane czasem „kolorami lasu” – różnymi odcieniami zieleni. Najczęściej jednak rozjaśniane są kolorami polskiej flagi, która pojawia się pod różnymi postaciami: jako biało-czerwone opaski na rękawach lub hełmach przedstawianych osób, chorągwie łopoczące na niewidzialnym wietrze, jako drobne motywy, wstęgi spowijające kompozycję albo płachta układająca się w kształt państwa polskiego – w granicach sprzed drugiej wojny światowej lub współczesnych. W pierwszym przypadku mapa – Polska – może być poszarpana, rozdarta, przebita bagnetami. Przykładowo na muralu w Ostrołęce, którego autorami są Jarosław Jastrzębski i Mateusz Wróblewski, nawiązującym do paktu Ribbentrop–Mołotow, biały orzeł ukazany na tle mapy Drugiej Rzeczypospolitej jest szarpany przez czarne ptaki, a jeden z nich zakłada mu na głowę cierniową koronę²². Odwołania do barw narodowych oraz graficznego wyobrażenia ojczyzny – ziemi – są rozpoznawalną oznaką postawy patriotycznej, ale również aluzją do wydarzeń, które doprowadziły do zmian w politycznej mapie Europy.

Niezależnie od form, w jakich pojawia się flaga, na muralach obecne być mogą białe i czerwone litery, cyfry oraz napisy. Najczęściej są to hasła „Bóg, honor i ojczyzna”, „Cześć i sława bohaterom”, a także dwuwiersze

---

²¹ Na przykład w Krakowie Rada Dzielnicy VIII zorganizowała konkurs „Ósemka w sprayu”, którego przedmiotem było namalowanie trzech murali patriotycznych z okazji odzyskania niepodległości. Interesująca jest, zapewne nie jedyna, motywacja zorganizowania konkursu: „Obecna edycja odbyła się na znak protestu przeciwko wandalizmowi na murach i z założeniem, że na pomalowanej muraliem patriotycznym powierzchni nikt nie będzie bazgrał, nawet najgorsi kibole”. Zob. *Ruczaj. Murale patriotyczne powstaną w miejsce bohomazów na stacjach trafo*, „Gazeta Wyborcza. Kraków” 17 V 2020, <https://krakow.wyborcza.pl/krakow/7,44425,23649428,ruczaj-murale-patriotyczne-powstana-w-miejsce-bohomazow-na.html> (dostęp 17 V 2020).

²² *Pierwszy mural ku czci Żołnierzy Wyklętych*, „Nasz Dziennik” 12 VIII 2015, <https://naszdzienik.pl/polska-kraj/141995,pierwszy-mural-ku-czci-zolnierzy-wykletych.html> (dostęp 5 VI 2020).

„Żołnierze wykłęci – cześć waszej pamięci”. To ostatnie hasło jest często parafrazowane, a zmiany polegają na aktualizacji, na włączaniu do wersów nazw miast oraz odpowiednim dostosowaniu rytmu (na przykład: „Żołnierze wykłęci, Białystok ma was w pamięci” lub „Żołnierze wykłęci, jesteście w naszej pamięci”, „Ku waszej pamięci, żołnierze wykłęci”²³). Wykorzystywane są także inne formuły eksploatujące różne rymy do wyrazu „wykłęci”: „Honorowi, nieugięci, żołnierze wykłęci” (Świebodzice), „Żołnierze wykłęci, do końca nieugięci” (Lubin) lub „Walcząca armio wykłęta, Śląsk Wrocław o Was pamięta”.

W wymienionych tutaj i im podobnych hasłach można zauważyć znaczące przesunięcie semantyczne związane z rozumieniem przymiotnika „wykłęty”, łączącego się etymologicznie z leksemami „kłać” i „kłątwa”. Z wyrazu mieszczącego się w polu znaczeniowym ‘skazany na potępienie’, ‘odrzucony’, ‘wyłączony ze społeczności’, ‘obłożony kłątwą’²⁴ zmienił się on w epitet pozytywny, naznaczony heroizmem i tajemniczością. Trudno jednoznacznie wyrokować o przyczynach tej zmiany. Być może zadziałała reguła „co wykłęte przez naszych wrogów, jest dla nas dobre”. Termin „wykłęty” jest jednak nadal terminem problematycznym, podobnie jak ocena wielu żołnierzy powojennego podziemia. Stąd murale im poświęcone narażone są na działania subwersyjne, z których najczęstszym jest zastępowanie wyrazu „wykłęty” słowem „przekłęty”, co nie tylko uruchamia wskazane wcześniej pejoratywne konotacje (złorzeczenie), ale też zmienia wymowę hasła, które w ten sposób nabiera cech pogroźki. Niekiedy również sportretowanym postaciom zamalowuje się twarze i oczy, co jest elementem dawnych praktyk ikonoklastycznych, nadal obecnych w kulturze i przejawiających się zwłaszcza w niszczeniu wizerunków eksponowanych publicznie.

Poza hasłami bezpośrednio wskazującymi na chęć upamiętnienia „wykłętych” pojawiają się również inne napisy, pełniące rolę ilustracyjną, ale i funkcję świadectwa. Jak zauważyła Maria Poprzęcka:

Rozmaitość źródeł jest tu ogromna. Od najwyższego diapazonu: „Bóg, Honor, Ojczyzna”, biblijnego „Zło dobrem zwyciężaj”, łacińskiego „Amor patriae nostra lex”, przez parafrazę księcia Józefa: „Bóg nam powierzył honor Polaków

²³ Murale z takimi hasłami były namalowane między innymi w Białej Podlaskiej (2012), w Warszawie na Targówku, w Pile (2013), Gorzowie Wielkopolskim, Świebodzicach, Kutnie czy Białymstoku.

²⁴ Zob. A. Engelking, *Kłątwa. Rzecz o ludowej magii słowa*, Warszawa 2010, s. 99–137.

i Bogu tylko go oddamy”, fragmenty homilii prymasa Wyszyńskiego, wspomnianą *Rotę Konopnickiej*, *Katechizm polskiego dziecka* Bełzy, po przysięgę Armii Krajowej, hymn Polski Podziemnej, więzienne grypsy, *Czerwone maki na Monte Cassino*, pieśni stadionowe i wersy prawicowych raperów. Z wielkiej poezji przedarł się Zbigniew Herbert wierszem *Wilki*²⁵.

Być może jednak ważniejsza od haseł jest ikonografia. Poza sylwetkami bezimiennych na muralach pojawiają się portrety konkretnych osób: rotmistrza Witolda Pileckiego, generała Augusta Emila Fieldorfa „Nila”, pułkownika Łukasza Cieplińskiego, generała Stanisława Sojczyńskiego „Warszyca”, „ostatniego partyzanta” – wachmistrza Józefa Franczaka, oraz innych bohaterów podziemia, o których pamięć jest pielęgnowana na dawnych obszarach ich działalności. W Dębicy odsłonięto mural podpułkownika Adama Lazarowicza „Klamry” – żołnierza i partyzanta, ostatniego komendanta miasta w czasie kampanii wrześniowej, kierownika szkoły w nieodległych Gumniskach oraz uczestnika ruchu oporu w trakcie okupacji i po jej zakończeniu. Wiele murali poświęconych jest podpułkownikowi Zygmuntowi Szendzielarzowi („Łupaszka”) oraz Danucie Siedzikównie („Inka”), co wiąże się zapewne ze stosunkowo niedawnym odnalezieniem miejsca ich pochówku i ponownym pogrzebem z honorami i udziałem władz państwowych (2016). Jednak malowidła upamiętniające sanitariuszkę tworzono także wcześniej. Na przykład w Kaliszu z inicjatywy stowarzyszenia Kalisscy Patriotci namalowano je już w 2013 roku:

Mural znajduje się na budynku kaliskiej komendy hufca ZHP i poświęcony jest pamięci 5 Wileńskiej Brygady Armii Krajowej, zwanej Brygadą Śmierci, jednej z najbardziej bitnych jednostek niepodległościowego Wojska Polskiego. [...] Graffiti przedstawia ryngraf Brygady – Matkę Boską Ostrobramską na tle orła, Danutę Siedzikówną „Inkę” – sanitariuszkę, oraz symbol Brygady. Jest to kolejna praca w naszym mieście oddająca hołd Polakom, którzy zginęli w walce o niepodległość naszej Ojczyzny²⁶.

Na muralu umieszczono również pożegnalne słowa dziewczyny pisane do rodziny Mikołajewskich. Podobne praktyki są dość częste: obok portretowanych postaci pojawiają się fragmenty ich wypowiedzi lub cytaty

---

²⁵ M. Poprzęcka, *Wykleci na murach*, „Dwutygodnik.com”, <https://www.dwutygodnik.com/artukul/8755-wykleci-na-murach.html> (dostęp 30 IV 2020).

²⁶ *Nowy mural „Inka”*, <https://calisia.pl/nowy-mural-inka,21270> (dostęp 26 V 2020).

z listów do bliskich, traktowane zarówno jako rodzaj testamentu duchowego, jak i źródło praktycznych wskazówek dotyczących godnego życia.

Ścienne malowidła wzbogacane są również o inne elementy powiązane z głównym tematem. Pojawiają się na nich ryngrafy (zazwyczaj z wizerunkiem obrazu Matki Boskiej Ostrobramskiej lub Matki Boskiej Częstochowskiej), oznaki jednostek wojskowych i organizacji: orzeł Armii Krajowej, krzyż NZS, krzyż Zrzeszenia „Wolność i Niezawisłość”, różne opracowywane symbole Polski Walczącej, a także – rzadziej – emblematy organizacji takich jak „Związek Jaszczurczy” oraz symbole nacjonalistyczne, na przykład „miecz Chrobrego”. Poza ryngrafami, które są elementem religijno-patriotycznym, nawiązującym do kultu Matki Bożej, ale i do tradycji wojskowych Rzeczypospolitej (husaria, konfederacja barska), pojawiają się również krzyże, które nie są eksponowane, stanowiąc raczej element – można się domyślać – wyobrażeń „polskiego losu” i zrujnowanego wojną krajobrazu. Czasem w zarys krzyża wpisana jest sylwetka orła w koronie. Motywy orła widoczne na muralach – podobnie jak husaria lub elementy jej rynsztunku – są upostaciowaniem polskości²⁷. Mogą to być stylizowane godła nawiązujące do wzorów historycznych lub bardziej realistyczne figury ptaków, w koronie i bez korony, przedstawione w locie lub statycznie. Na muralu w Kutnie (projekt i wykonawstwo Marcina Więcka) orzeł rozkłada swoje skrzydła nad grupą partyzantów maszerujących na akcję, realizując w ten sposób przetworzony ikonograficzny motyw „płaszczka opieki”. W przypadku murali odnoszących się do żołnierzy wyklętych często pojawiają się również sylwetka lub tylko głowa wilka, wyjącego albo obnażającego kły. Niekiedy drapieźnik nie jest przedstawiony bezpośrednio, lecz jego „obecność” symbolizują wilcze tropy – namalowane farbą ślady. Skojarzenia „wyklętych” z wilkiem mają stosunkowo nieodległą proveniencję – inspirowane są wierszem Zbigniewa Herberta *Wilki* z 1992 roku, którego fragmenty (zwłaszcza z pierwszej lub ostatniej strofy) umieszcza się na muralach²⁸. Wszystko wskazuje na to, że także w tym przypadku doszło zarówno do jednostronnego odczytania wiersza poety, jak i uproszczenia ambiwalentnej symboliki wilka²⁹.

---

²⁷ M. Poprzęcka, *Wyklęci na murach*, op. cit.

²⁸ „[...] ponieważ żyli prawem wilka/ historia o nich głucho milczy/ został na zawsze na dobrym śniegu/ żółtawy mocz i ten trop wilczy”.

²⁹ Zob. np. P. Kowalski, *Kultura magiczna. Omen, przesąd, znaczenie*, Warszawa 2007, s. 597–602.

Malowidła przedstawiające żołnierzy wyklętych operują zestawem podobnych motywów i haseł. Zdarzają się jednak i takie, które poszukują innych rozwiązań i wykorzystują odmienną symbolikę:

Myszyniec to jedna z najbardziej rozpoznawalnych miejscowości regionu kurpiowskiego, dlatego też na muralu nie zabrakło regionalizmów. Wojskowy orzeł otoczony jest symbolem wycinanki kurpiowskiej. Do tego widzimy ręce skute czerwonymi kajdanami, a także sylwetki żołnierzy³⁰.

Warto podkreślić tu obecność kajdan – motywu nośnego w ikonografii początku XX wieku, powielanego na pocztówkach i obrazkach dewocyjnych. Motywy upostaciowionej Polski (Polonii) w kajdanach albo orła zrywającego okowy i wzlatującego w niebo były czytelną alegorią zniewolenia i marzeń o niepodległości. Podobna jest wymowa muralu z Myszyńca, dodatkowo wzmocniona jeszcze przez kolorystykę, która wskazuje na sprawcę niewoli. Czerwone i naprężone kajdany pętają wznoszone ku górze ręce, które trzymają kurpiowską wycinankę, okrągłą i białą, z orłem pośrodku. Tak uniesiona, musi kojarzyć się z eucharystią i z uświęconą ofiarą. Autor malowidła wykorzystał obraz poświęcenia charakterystyczny dla innych przedstawień „wyklętych”, jednak w tym przypadku posunął się dalej, sięgając po bliski bluźnierstwa motyw i odtwarzając mesjanistyczne wzorce.

MIEJSCA PAMIĘCI?

Miejsca, w których umieszcza się patriotyczne murale, często oddalone są nie tylko od centrum, lecz także od większych ulic. Niejednokrotnie są to zespoły garaży, betonowe ogrodzenia, opuszczone domy lub osiedlowe budynki techniczne. Zestawienie „poważnego” tematu, jakim jest patriotyzm w Polsce, z mało prestiżowymi obiektami, często zaniedbanymi i po prostu brzydkimi, budzi kontrowersje. Pojawiają się też pytania dotyczące estetycznych funkcji takich malowideł (szpecą czy zdobią?). Rażą zestawienia ich patetycznej wymowy z brzydotą i nieadekwatnością lokalizacji, pamięci o bohaterach – z peryferyjnym miejscem. Uznawane jest to za niewłaściwe,

---

³⁰ *Patriotyczny mural powstał w Myszyńcu. Łączy historię kraju i regionu*, „Niezależna.pl” 19 VIII 2020, <https://niezalezna.pl/284193-patriotyczny-mural-powstal-w-myszyncu-laczy-historie-kraju-i-regionu> (dostęp 4 VI 2020).

mało godne bądź ośmieszające. Krytyczne uwagi wyrażane są również w prasie: „Wyklęci na garażach, husaria pod śmietnikiem, papież w tujach. Murale patriotyczne opanowały Polskę”³¹. Dystans, nie tylko zresztą do treści tego typu malowideł, znajdujących się „Na murach domów, szkół, więzień i garaży, na przystankach, przy których od dawna nie zatrzymuje się żaden PKS, i stacjach transformatorowych”, zaznacza się także w pisowni – autorka przywoływanego artykułu przymiotnik „patriotyczny” ujmuje w swoim tekście w cudzysłów.

Kontrowersje budzi zarówno miejsce usytuowania murali, jak i ich sąsiedztwo, niezamierzony humor lub nawet śmieszność tego typu malowideł wynikająca z bliskości niektórych budynków, reklam i szyldów lub z jakości przedstawienia. Czasem krytyka dotyczy stanu zachowania muralu, który – jak każde dzieło eksponowane na wolnym powietrzu – jest narażony na oddziaływanie niekorzystnych warunków atmosferycznych oraz na intencjonalne akty niszczenia. W tym kontekście problemem staje się utrzymanie malowideł w dobrym stanie, ich cykliczna odnowa lub zastępowanie innymi, co także ma miejsce, zwłaszcza w przestrzeniach uznawanych za „niczyje”.

ZAKOŃCZENIE

Patriotyzm, którego wyrazem są murale, przez zwolenników takiej postawy uważany jest za autentyczny w przeciwieństwie do innych typów przywiązania do kraju, poczytywanych za nieprawdziwe. Kieruje się swego rodzaju imperatywem sprawiedliwości. Oddaje hołd bohaterom i wydarzeniom nie dość dobrze – zdaniem twórców murali – wyeksponowanym w oficjalnej historiografii:

Poprzez wykonanie wizerunków bohaterów [...] autorzy murali pragnęli zadbać o zasłużone miejsce w pamięci dla tych postaci. Każda z namalowanych postaci to symbol wiary, oddania, wytrwałości i poświęcenia. Mieli zostać zapomniani.

---

³¹ E. Dłużewska, *Wyklęci na garażach, husaria pod śmietnikiem, papież w tujach. Murale patriotyczne opanowały Polskę*, „Gazeta Wyborcza” 2 XII 2019, <https://wyborcza.pl/7,75410,25445868,wykleci-na-garazach-husaria-pod-smietnikiem-papiez-w-tujach.html> (dostęp 30 IV 2020).

Komuniści starali się nie tylko wyeliminować ich fizycznie – bestialsko zamordować, ale także całkowicie usunąć z historii i świadomości ludzi³².

Na muralach dominuje tematyka niepodległości i gloryfikacja czynu zbrojnego koncentrująca się wokół podziemia antykomunistycznego, przedstawianego jako kontynuacja dziewiętnastowiecznych zrywów narodowych czy raczej wolnościowego nurtu w polskich dziejach. Łączy się to z dowartościowaniem, a nawet apoteozą niektórych osób, ukazywanych jako niezłomni bohaterowie i wzory poświęcenia dla ojczyzny.

Jest to patriotyzm popularny, przeżywany, a niekiedy żarliwy, który czynną obronę ojczyzny uznaje za podstawową wartość³³. Jest to patriotyzm, który chce być widoczny i zauważony. Jednocześnie przez swoją ekspresyjność czy nawet demonstracyjność i nadmiar symboliczny budzi on jednak opór innych obserwatorów, traktujących go jako zjawisko „egzotyczne” i przerażające. Zawarta jest w nim pochwała militarystyki i czynu niepodległościowego, które ukazywane są łącznie i nie ograniczają się do pamięci rozbiorów. Etos ten, bliski romantycznego pierwowzoru, jest jednak w pewnym stopniu aktualizowany, również ze względu na politykę historyczną. Ta swego rodzaju nowelizacja polega przede wszystkim na dodaniu do panteonu bohaterów nazwisk z powojennej historii oraz bohatera zbiorowego – żołnierzy wyklętych, których kreacja podporządkowuje się regułom wzorca. Postaci, wydarzenia i symbole przedstawiane są w sposób kojarzący się z pochwalaną i dobrze rozpoznawalną postawą. Tym samym stają się one kolejną realizacją typu symbolicznego³⁴, jakim jest „obrońca ojczyzny”. Jego reprezentantami są zarówno husarzy, jak i strzelcy Piłsudskiego oraz późniejsi partyzanci i żołnierze. Często zresztą na muralach postacie te sąsiadują ze sobą, co podkreśla ich ideową jedność i rację

---

³² *Dębica: Dziś uroczyste odsłonięcie patriotycznych murali*, <https://dziejesienapodkarpaciu.pl/debica-dzis-uroczyste-odsloniecie-patriotycznych-murali/> (dostęp 30 IV 2020). Murale przedstawiały pułkownika Łukasza Cieplińskiego, rotmistrza Witolda Pileckiego oraz wachmistrza Józefa Franczaka.

³³ M. Brzozowska, *Patriotyzm i nacjonalizm...*, op. cit., s. 107–108. Zgodnie z badaniami przywołanymi przez autorkę w ankietach z 2000 roku wyraźniej niż dziesięć lat wcześniej akcentowano związki postawy patriotycznej z obroną ojczyzny lub z walką o nią. Można zatem mówić o wzmocnieniu we wskazanej dekadzie tradycyjnej polskiej postawy patriotycznej.

³⁴ D. Handelman, *Symbolic Types, the Body, and Circus*, „Semiotica” 1991, nr 85 (3–4), s. 205–225.

moralną³⁵. Dzięki temu fakty związane z drugą wojną światową, powstaniem warszawskim i działaniem podziemia antykomunistycznego w okresie wczesnego PRL-u włączane są w ciąg zdarzeń wpisujących się w spójną narrację o trudnej polskiej historii i o cierpieniu.

Taka perspektywa sprawia jednak, że spłaszczeniu ulega skomplikowana historia powojennego podziemia, a przekaz staje się zbyt uproszczony i jednoznaczny, co może budzić kontrowersje i skutkować krytyczną oceną murali, ich wymowy i przedstawianych bohaterów.

BIBLIOGRAFIA

- Assmann J., *Pamięć zbiorowa i tożsamość kulturowa*, przeł. S. Dyroff, R. Żytyniec, „Borussia” 2003, nr 1 (29), s. 11–16.
- Billig M., *Banalny nacjonalizm*, przeł. M. Sekerdej, Kraków 2008.
- Brzozowska M., *Patriotyzm i nacjonalizm w polskim dyskursie ideologicznym*, „Etnolingwistyka” 2009, t. 21, s. 103–120.
- Burszta W.J., *Metafory pokrewieństwa*, „Roczniki Kulturoznawcze” 2016, t. 7, nr 2, s. 5–28, <https://doi.org/10.18290/rkult.2016.7.2-1>.
- Burszta W.J., *Globalna ekumena popnacjonalizmu*, „Sprawy Narodowościowe” 2013, t. 42, s. 51–65, <https://doi.org/10.11649/sn.2013.003>.
- CBOS, *Patriotyzm Polaków*, „Komunikat z Badań” 2018, nr 105, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2018/K_105_18.PDF (dostęp 25 IV 2020).
- Czerwiński M., *Archiwum znaków – semiotyka pamięci kulturowej*, „Tekst i Dyskurs” 2014, t. 7, s. 31–48.
- Dębica: *Dziś uroczyste odsłonięcie patriotycznych murali*, <https://dziejesienapodkarpaciu.pl/debica-dzis-uroczyste-odsloniecie-patriotycznych-murali/> (dostęp 30 IV 2020).
- Dłużewska E., *Wykłęci na garażach, husaria pod śmietnikiem, papież w tujach. Murałe patriotyczne opanowały Polskę*, „Gazeta Wyborcza” 2 XII 2019, <https://wyborcza.pl/7,75410,25445868,wykleci-na-garazach-husaria-pod-smietnikiem-papiez-w-tujach.html> (dostęp 30 IV 2020).

---

³⁵ Przykładem może być mural namalowany w Pruszkowie przez grupę Rafała Ruskowińskiego, zatytułowany „Mural 100-lecia Niepodległości”, na którym umieszczono konny wizerunek Józefa Piłsudskiego w otoczeniu ułanów, żołnierzy z różnych okresów, chłopskich bojowników powstań i przedstawicieli kontyngentu wojskowego w Afganistanie. Podobna idea została wyrażona na muralu w Legionowie: „W Legionowie powstał mural upamiętniający 100 najważniejszych bitew w historii polskiego oręża. Ma ponad 2,1 tysiąca metrów kwadratowych i są na nim pokazane sceny bitew od Cedyni aż do walk polskich żołnierzy w Iraku i Afganistanie. Legionowski mural jest największym w Polsce, ale też największym na świecie tego typu malowidłem poświęconym historii” – A. Włusek, *Największy historyczny mural na świecie*, <https://backend.historykon.pl/najwiekszy-historyczny-mural-na-swiecie/> (dostęp 4 VI 2020).

- Duchowski M. i in., *Mury. Diagnoza dynamiki środowiska twórców malarstwa monumentalnego – raport badawczy*, http://obserwatorium.miasta.pl/wp-content/uploads/2017/02/MURY_diagnoza_dynamiki_%C5%9Brodowiska_tw%C3%B3rc%C3%B3w_malarstwa_monumentalnego.pdf (dostęp 5 IV 2020).
- Edensor T., *Tożsamość narodowa, kultura popularna i życie codzienne*, przeł. A. Sadza, Kraków 2004.
- Engelking A., *Klątwa. Rzecz o ludowej magii słowa*, Warszawa 2010.
- Fiske J., *Zrozumieć kulturę popularną*, przeł. K. Sawicka, Kraków 2010.
- Gołąb T., *Mural patriotyczny – sztuka czy manifest?*, „Gość.pl. Warszawa” 15 X 2019, <https://warszawa.gosc.pl/doc/5923201.Mural-patriotyczny-sztuka-czy-manifest> (dostęp 30 V 2020).
- Grzesiczak Ł., Kardaś D., *Wielka Polska muralowa. Jaki przekaz niosą patriotyczne malowidła*, „Gazeta Wyborcza. Kraków” 20 III 2020, <https://krakow.wyborcza.pl/krakow/7,44425,25803254,wielka-polska-muralowa.html> (dostęp 4 III 2020).
- Handelman D., *Symbolic Types, the Body, and Circus*, „Semiotica” 1991, nr 85 (3–4), s. 205–225, <https://doi.org/10.1515/semi.1991.85.3-4.205>.
- Jaskułowski K., *Co to jest nacjonalizm?*, „Sprawy Narodowościowe” 2001, z. 18, s. 81–91.
- Jowett G.S., O’Donnell V., *Propaganda & Persuasion*, Los Angeles – London 2012.
- Kolekcja malarstwa monumentalnego na Zaspie*, Infografiki Instytutu Kultury Miejskiej, <http://www.dobrewiadomosci.eu/attachments/article/1290/Monumental%20infografika%20final.pdf> (dostęp 4 IV 2020).
- Kordic A., *Mural – The History and the Meaning*, <https://www.widewalls.ch/what-is-a-mural-the-history-and-meaning/> (dostęp 15 IV 2020).
- Kowalski P., *Kultura magiczna. Omen, przesąd, znaczenie*, Warszawa 2007.
- Lipczak A., *Słownik polsko-polski – rozmowa z Wojciechem Wilczykiem*, „Przekrój” 28 III 2020, <https://przekroj.pl/spoleczenstwo/slownik-polsko-polski-rozmowa-z-wojciechem-wilczykiem-aleksandra-lipczak> (dostęp 3 V 2020).
- Mural*, <https://www.britannica.com/art/mural-painting> (dostęp 27 IV 2020).
- Nowy mural „Inka”*, <https://calisia.pl/nowy-mural-inka,21270> (dostęp 26 V 2020).
- Ochnio K., *Podtrzymać pamięć o bohaterach*, „Echo Katolickie” 26 II 2014, <https://www.echo-katolickie.pl/index.php?str=100&id=7248&idd=21> (dostęp 4 VI 2020).
- Patriotyczny mural powstał w Myszyncu. Łączy historię kraju i regionu*, „Niezależna.pl” 19 VIII 2020, <https://niezalezna.pl/284193-patriotyczny-mural-powstal-w-myszyncu-laczy-historie-kraju-i-regionu> (dostęp 4 VI 2020).
- Pierwszy mural ku czci Żołnierzy Wyklętych*, „Nasz Dziennik” 12 VIII 2015, <https://naszdziennik.pl/polska-kraj/141995,pierwszy-mural-ku-czci-zolnierzy-wykletych.html> (dostęp 5 VI 2020).
- Poprzęcka M., *Wykleci na murach*, „Dwutygodnik.com”, <https://www.dwutygodnik.com/artykul/8755-wykleci-na-murach.html> (dostęp 30 IV 2020).
- Ruczaj. Murale patriotyczne powstaną w miejsce bohomazów na stacjach trafo*, „Gazeta Wyborcza. Kraków” 17 V 2020, <https://krakow.wyborcza.pl/krakow/7,44425,23649428,ruczaj-murale-patriotyczne-powstana-w-miejsce-bohomazow-na.html> (dostęp 17 V 2020).
- Ruszkowski P., *Patriotyzm i nacjonalizm w świadomości Polaków* [streszczenie raportu], https://www.civitas.edu.pl/wp-content/uploads/2017/09/patriotyzm_2.pdf (dostęp 30 V 2020).
- Susanto D., Widyarko W., Ilmiani A., *Mural Art as a Media on Making Urban Kampung’s Public Space*, „IOP Conference Series: Earth and Environmental Science” 2019, t. 99, <https://doi.org/10.1088/1755-1315/99/1/012019>.
- Walicki A., *Czy możliwy jest nacjonalizm liberalny?*, „Znak” 1997, nr 3 (502), s. 32–50.
- Włusek A., *Największy historyczny mural na świecie*, <https://backend.historykon.pl/najwiekszy-historyczny-mural-na-swiecie/> (dostęp 4 VI 2020).

“YOU ARE IN OUR MEMORY”. POLISH MURALS AS MEMORY MEDIUM AND A POPULAR FORM OF PATRIOTISM

Abstract: The article elaborates on issues of patriotic murals – a phenomenon with its own history, noticeable not only in Poland. From many such paintings, the author chooses those that are dedicated to members of the post-war, anti-communist underground, known today as the Cursed Soldiers. This kind of creativity can be associated with so called popular patriotism. Patriotic murals are examples of a form of collective memory and at the same time materialization of a medium, that contributes to reproduction of a specific version of the past.

Keywords: murals, monumental painting, popular patriotism, memory media, cultural memory